

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦАРНОЇ СЛУЖБИ**

Кафедра психології

ПОГОДЖЕНО:

Начальник кафедри,
кандидат психологічних наук,
доцент
Мірошниченко О.М.

«___»_____2019 р.

СИЛАБУС

**навчального курсу «Порівняльна психологія»
спеціальність 053 «Психологія»
форма навчання: денна**

РОЗРОБНИК:

кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології,
майор внутрішньої служби
Борець Ю.В. _____

ЗАТВЕРДЖЕНО:

на засіданні кафедри психології
Протокол № __ від «__»_____2019 р.

Кредити та кількість
годин:

3 кредити ECTS; години: 16 лекційних, 16
семінарських, 14 практичних та 44 самостійна
робота.

Чернігів – 2019

Анотація курсу

Предметом дослідження порівняльної психології є формування поведінки і психічних процесів у тварин, розвиток поведінки і психічних процесів в онто- та філогенезі у порівняльному аспекті з людиною, роль поведінки в еволюційному процесі, біологічні передумови становлення людської свідомості. В курсі розглядаються процеси психічної діяльності тварин, біологічні основи поведінки, здатності тварин до навчання та елементарної розумової діяльності.

Порівняльна психологія тісно пов'язана з окремими темами таких навчальних дисциплін, як історія психології, основи біології та генетики людини, основи анатомії та фізіології нервової системи, загальна психологія, психологія особистості.

В результаті вивчення даної навчальної дисципліни курсанти повинні **знати**: якісну різницю між людською психікою та психікою тварин, механізм онтогенетичного розвитку поведінки тварин, основні фактори інстинктивної поведінки, навчання та адаптивної перебудови тварин до умов середовища в процесі онтогенезу; повинні **уміти**: коректно аналізувати різні функції, властивості психіки люди і тварини, що відрізняються по своєму походженню, розвитку та прояву, розрізняти вплив природних і соціальних факторів на психіку людини і тварини, співставляти фактори біологічного та соціального в психіці людини.

Мета курсу

Метою викладання навчальної дисципліни «Порівняльна психологія» є вивчення психіки тварин, їх розвиток в онто- та філогенезі, розуміння спільного та відмінного у становленні й розвитку психічної активності різних тварин і людини..

Організація навчання

Тематичний план

№	Назва теми	Всього годин	Лекції	Семінари	Практичні заняття	Самостійна робота
Розділ 1. Теоретичні основи вивчення зоопсихології та порівняльної психології як науки						
1	Предмет, завдання галузі, методи дослідження зоопсихології та порівняльної психології.	11	2	2	2	5
2	Основні форми поведінки тварин.	12	2	2	2	6
3	Інстинктивна поведінка тварин.	12	2	2	2	6
4	Елементарна сенсорна психіка.	9	2	-	2	5

Розділ 2. Основні властивості психічної діяльності тварин						
6	Розвиток психічної діяльності тварин в онтогенезі.	11	2	2	2	5
7	Механізми поведінки тварин.	12	2	2	2	6
8	Елементарне мислення тварин.	11	2	2	2	5
9	Еволюція психіки та антропогенез.	12	2	2	2	6
Всього годин за курсом		90	16	14	16	44

Завдання до семінарських та практичних занять *Семінарські заняття*

Готуючись до семінарського заняття Ви маєте підготувати конспект питань, що містяться в плані відповідної теми. Наявність конспекту всіх (!) питань та ваша присутність на занятті є запорукою успішної роботи та отримання балів (їх кількість залежить від вашої активності та якості підготовки). Відсутність конспекту або неповний конспект, навіть за умови вашої присутності на семінарі, оцінюється в 0 балів.

Тема № 1. Предмет, завдання галузі, методи дослідження зоопсихології та порівняльної психології..

План

1. Основні напрямки науки про поведінку тварин:
 - біхевіоризм;
 - гештальтпсихологія;
 - етологія
 - генетика поведінки
2. Уявлення про “розум і інстинкт” тварин в роботах дослідників XVIII-XIXст.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 2. Основні форми поведінки тварин.

План

1. Вроджена і набута поведінка тварин.
2. Територіальна поведінка. Домінування та ієрархія.
3. Ігрова та дослідницька поведінка.

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 3. Інстинктивна поведінка тварин.

План

1. Внутрішні і зовнішні фактори інстинктивної поведінки.
2. Інстинктивна поведінка тварин.
3. Структура інстинкту тварин.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 5. Розвиток психічної діяльності тварин в онтогенезі.

План

1. Розвиток психічної діяльності в пренатальному періоді.
2. Розвиток психічної діяльності в ранньому постнатальному періоді.
3. Розвиток психічної діяльності в ювенільному (ігровому) періоді..

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 6. Механізми поведінки тварин.

План

1. Індивідуальна пам'ять та навчіння.
 2. Звикання та сенситація як найпростіші форми навчіння.
 3. Форми навчіння не пов'язані з підкріпленням.
- Генетична пам'ять. Філогенетичні рівні пам'яті.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 7. Елементарне мислення тварин.

План

1. Основні напрямки вивчення мислення тварин
2. Здатність тварин до узагальнення та абстрагування. Здатність тварин до символізації.
3. «Соціальна свідомість» тварин.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 8. Еволюція психіки та антропогенез.

План

1. Матеріальна культура та біологічні закономірності.
2. Проблема зародження суспільних відносин і членороздільного мовлення.
3. Проблема походження трудової діяльності.

Рекомендована література*Основна: 1, 2, 3, 4**Допоміжна: 1, 2, 3, 4.***Завдання для самостійної роботи**

Частина матеріалу навчальної дисципліни виносяться на самостійне опрацювання. Виконання самостійної роботи оцінюється окремо та є невід'ємною складовою успішного проходження курсу. Для виконання завдань самостійної роботи вам необхідно зробити конспект викладу теоретичних питань та записів виконання практичних завдань. Кожне теоретичне питання має бути ґрунтовно висвітлене в обсязі не менше двох сторінок рукописного тексту.

Тема № 1. Предмет, завдання галузі, методи дослідження зоопсихології та порівняльної психології..

1. Історія дослідження мислення тварин: донауковий період накопичення знань.

2. Уявлення про “розум і інстинкт” тварин в роботах дослідників XVIII-XIXст.

Рекомендована література*Основна: 1, 2, 3, 4.**Допоміжна: 1, 2, 3, 4.***Тема № 2. Основні форми поведінки тварин.***Питання для підготовки*

1. Репродуктивна поведінка, шлюбні церемонії та піклування про потомство.

2. Агресивна поведінка та агресія.

Рекомендована література*Основна: 1, 2, 3, 4**Допоміжна: 1, 2, 3, 4.***Тема № 3. Інстинктивна поведінка тварин.***Питання для підготовки*

1. Відкриття імпринтингу. Чуттєві періоди для імпринтингу.

2. Теорії імпринтингу..

Рекомендована література*Основна: 1, 2, 3, 4.**Допоміжна: 1, 2, 3, 4.***Тема № 4. Елементарна сенсорна психіка.***Питання для підготовки*

1. Перцептивна психіка як відображення.

2. Перцептивна психіка хребетних.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 5. Розвиток психічної діяльності тварин в онтогенезі.

Питання для підготовки

1. Загальна характеристика гри, в ювенальному періоді.
2. Формування рухомої активності та комунікації в іграх у тварин.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 6. Механізми поведінки тварин.

Питання для підготовки

1. Генетична пам'ять.
2. Філогенетичні рівні пам'яті.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 7. Елементарне мислення тварин.

Питання для підготовки

1. Експерименти з вивчення мислення тварин.
2. Використання тваринами знарядь праці.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Тема № 8. Еволюція психіки та антропогенез.

Питання для підготовки

1. Мова тварин та членороздільне мовлення.
2. Формування людської мови.

Рекомендована література

Основна: 1, 2, 3, 4

Допоміжна: 1, 2, 3, 4.

Індивідуальні завдання

Комплексне практичне індивідуальне завдання з дисципліни «Порівняльна психологія» готується і виконується у вигляді презентації групового проекту. КПЗ охоплює такі теми: Предмет і завдання порівняльної психології. Вроджена і набута поведінка. Мотивація діяльності. Індивідуальна пам'ять і наuczіння тварин. Елементарне мислення тварин.

Розвиток психічної діяльності тварин в онтогенезі. Репродуктивна поведінка. Організація угруповань тварин. Комунікативна поведінка. Комплексне практичне індивідуальне завдання з дисципліни «Порівняльна психологія» виконується у вигляді звіту і презентації. Курсантам пропонується підготувати методичний матеріал і провести презентацію групового проекту (30 хв.) на основі вибіркового масиву вихідних даних та основних тем дисципліни «Порівняльна психологія». Метою КПЗ є самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи. КПЗ – це завершена теоретична або практична робота з дисципліни, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, одержаних в процесі лекційних, семінарських, практичних занять і охоплює зміст навчального курсу в цілому. КПЗ оцінюється за 100-бальною шкалою.

ПОРЯДОК ПОДАННЯ ТА ЗАХИСТ КПЗ

1. Звіт про виконання КПЗ подається у вигляді скріпленого (зшитого) зошита (реферату) з титульною сторінкою стандартного зразка і внутрішнім наповненням із зазначенням всіх позицій змісту завдання (за об'ємом до 10 арк.) та відеопрезентації.

2. КПЗ подається викладачу, який читає лекційний курс з даної дисципліни та приймає іспит, не пізніше ніж за 2 тижні до іспиту.

3. Оцінка за КПЗ виставляється на заключному практичному занятті з курсу на основі попереднього захисту КПЗ (30 хв.) і усного звіту курсантів (студентів) про виконану роботу (до 5 хв.).

4. Оцінка за КПЗ є обов'язковим компонентом залікової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу. Питома вага КПЗ у загальній оцінці з дисципліни становить 20%.

Порядок оцінювання

№ з/п	Вид навчальної діяльності	Кількість балів
1	Робота на лекції	1
2	Робота на практичному занятті	до 7
	участь у розв'язуванні ситуаційних задач	1
	відповідь на практичному занятті	5
	доповнення на практичному занятті	1
3	Робота на семінарському занятті	до 9
	відповідь на семінарському занятті	6
	доповнення на семінарському занятті	1
	виконання завдань самостійної роботи, реферативні повідомлення	3

4	Підсумковий контроль	до 10
5	Виконання ІНДЗ	10

Робота на лекції передбачає сприйняття та засвоєння теоретичного курсу, а також фіксацію основних його положень (конспектування). Нарахування балів за роботу на лекціях відбувається шляхом перевірки конспектів лекцій. При тому оцінюється: повнота, охайність і грамотність ведення конспекту лекцій; відтворення лекційних матеріалів під час виконання модульного контролю (тесту). Наявність усіх компонентів роботи на лекціях може бути оцінено за весь курс до 10 балів. За недостатньо повне відображення лекційного матеріалу у конспекті, систематичні пропуски лекційних занять, слухачеві (студенту) за даний вид навчальної роботи, бали нараховуються лише в частині законспектованих лекцій.

За участь у розв'язуванні ситуаційних задач 1 бал нараховується якщо курсант (студент):

- встановив характер проблеми та визначив стратегію її вирішення;;
- робить аргументовані висновки;
- рецензує відповідь свого колеги із вказівкою на здобутки та недоліки. (Рецензія повинна враховувати самостійність суджень, здатність аргументовано вести дискусію та відстоювати свою точку зору).

Відповідь на практичному занятті оцінюється за наступними критеріями:

5 бала – курсант (студент) у повному обсязі опрацював програмний матеріал, основну і додаткову літературу, має глибокі й міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями у вирішенні завдань, робить аргументовані висновки, може вільно висловлювати власні судження і переконувати інших, здатний презентувати власне розуміння питання.

2 бали – курсант (студент) володіє навчальним матеріалом, формулює нескладні висновки, може узагальнювати набуті знання і частково застосовувати їх у вирішенні завдань, аргументація на достатньому рівні.

1 бал – курсант (студент) загалом самостійно відтворює програмний матеріал, може дати стисло характеристику питання, але у викладеному матеріалі є істотні прогалини, є певні неточності як у відтворенні матеріалу, так і у висновках, аргументація низька, використання набутих знань у вирішенні завдань на низькому рівні.

0 бал – курсант (студент) за допомогою викладача намагається відтворити матеріал, але відповідь неточна, неповна, головний зміст матеріалу не розкрито, аргументація та власне розуміння питання майже відсутні; слухач (студент) із помітними труднощами використовує певні знання у вирішенні завдань.

Доповнення на практичному занятті передбачає стислий виступ (повідомлення) у розвиток положень, висловлених доповідачем. Доповнення не повинно повторювати аргументацію та фактичний матеріал доповідача. Цінність доповнення пролягає у вмінні привернути увагу до тих аспектів

обговорюваного питання, що не знайшли свого висвітлення у виступі доповідача. При оцінюванні доповнень слухачів (студентів) їх кількість не має значення.

Оцінюється доповнення за такими критеріями: значне (суттєве, змістовне) прирівнюється до відповіді – до 1 балу; незначне (поверхове) – до 0,5 балів.

Відповідь на семінарському занятті оцінюється за наступними критеріями:

6 балів – курсант (студент) у повному обсязі опрацював програмний матеріал, основну і додаткову літературу, має глибокі й міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями у вирішенні завдань, робить аргументовані висновки, може вільно висловлювати власні судження і переконувати інших, здатний презентувати власне розуміння питання.

2 бали – курсант (студент) володіє навчальним матеріалом, формулює нескладні висновки, може узагальнювати набуті знання і частково застосовувати їх у вирішенні завдань, аргументація на достатньому рівні.

1 бал – курсант (студент) загалом самостійно відтворює програмний матеріал, може дати стислої характеристики питання, але у викладеному матеріалі є істотні прогалини, є певні неточності як у відтворенні матеріалу, так і у висновках, аргументація низька, використання набутих знань у вирішенні завдань на низькому рівні.

0 бал – курсант (студент) за допомогою викладача намагається відтворити матеріал, але відповідь неточна, неповна, головний зміст матеріалу не розкрито, аргументація та власне розуміння питання майже відсутні; слухач (студент) із помітними труднощами використовує певні знання у вирішенні завдань.

Доповнення на семінарському занятті передбачає стислий виступ (повідомлення) у розвиток положень, висловлених доповідачем. Доповнення не повинно повторювати аргументацію та фактичний матеріал доповідача. Цінність доповнення пролягає у вмінні привернути увагу до тих аспектів обговорюваного питання, що не знайшли свого висвітлення у виступі доповідача. При оцінюванні доповнень слухачів (студентів) їх кількість не має значення.

Оцінюється доповнення за такими критеріями: значне (суттєве, змістовне) – до 0,5 балів (прирівнюється до відповіді, до 1 балу, якщо воно повністю розкриває навчальне питання, яке не було висвітлено у попередній відповіді); незначне (поверхове) – до 0,1 бала.

Виконання завдань на самостійну роботу оцінюється за наступними критеріями:

- повнота, охайність і грамотність ведення конспекту;
- наявність матеріалу для висвітлення питань винесених на самостійну роботу.

Наявність всіх компонентів конспекту може бути оцінено до 0,5 балів; неохайне оформлення конспекту, недостатнє відображення матеріалу заняття і самостійної роботи – бал не нараховується.

Реферат оцінюється за наступними критеріями: відповідна форма, грамотність, охайність, науковість, достатня кількість використаної літератури (5 джерел). За наявності всіх компонентів реферат отримує 3 бала; обмежена кількість використаної літератури (менше 5 джерел) – 2 бала; за неохайне оформлення, недостатньо повне відображення обраної теми, суттєві помилки – 0,5 бала.

Теми для самостійної роботи:

1. Порівняльна психологія як галузь психологічної науки.
2. Методи вивчення психіки тварин і людини.
3. Найвидатніші зоопсихологи та етологи, їх внесок у розвиток порівняльної психології.
4. Внутрішні та зовнішні фактори інстинктивної поведінки.
5. Інстинктивна поведінка і наочіння на різних рівнях філогенетичного розвитку.
6. Імпринтинг і його роль у житті тварин.
7. Вироблення умовного рефлексу в дослідах І. Павлова.
8. Оперантна поведінка в дослідах Б. Скінера.
9. Роль наслідування у становленні психіки.
10. Розвиток психічної діяльності у пренатальному періоді.
11. Особливості постнатального розвитку поведінки тварин.
12. Розвиток психічної діяльності в ювенільному періоді.
13. Пізнавальне значення ігрової активності.
14. Основні форми поведінки тварин.
15. Різновиди мотиваційної поведінки тварин.
16. Індивідуальна пам'ять і наочіння як функції головного мозку.

Схема переведення балів у підсумкову оцінку наведена в Таблиці 2.

Таблиця 2

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	A	зараховано
82-89	B	
75-81	C	
64-74	D	
60-63	E	
35-59	FX	незараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Питання до заліку

1. Предмет і завдання порівняльної психології.
2. Спільне і відмінне між порівняльною психологією, зоопсихологією та етологією.
3. Відмінності у розвитку і становленні порівняльної психології та зоопсихології.
4. Поняття «психіка» і «поведінка».
5. Зв'язок між порівняльною психологією та іншими психологічними науками.
6. Зв'язок між порівняльною психологією та біологічними науками.
7. Основні питання, які вивчає порівняльна психологія.
8. Методи вивчення психіки тварин і людини.
9. Сплануйте проведення спостереження: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, способи фіксації даних, якими користуватиметесь.
10. Сплануйте проведення експерименту у лабіринті: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, способи фіксації даних, якими користуватиметесь.
11. Сплануйте проведення експерименту за методом «обхідного шляху»: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, якими способами фіксації даних користуватиметесь.
12. Сплануйте проведення експерименту за методом «проблемної клітки»: вкажіть тему, мету, завдання, умови, вид тварин, способи фіксації даних, якими користуватиметесь.
13. Імпринтинг.
14. Уроджена і набута поведінка.
15. Що таке інстинкт?
16. Внутрішні фактори інстинктивної поведінки.
17. Відмінності інстинктивної і набутої поведінки.
18. Зовнішні фактори інстинктивної поведінки.
19. Фази інстинктивної поведінки.
20. Уроджений пусковий механізм.
21. Пластичність інстинктивної поведінки.
22. Охарактеризуйте ключові подразники.
23. Вироблення умовного рефлексу в дослідах І. Павлова.
24. Оперантна поведінка в дослідах Б. Скінера.
25. Научіння. Загальна характеристика процесу научіння.
26. Види научіння.
27. Роль наслідування у становленні психіки.
28. Розвиток психічної діяльності у пренатальному періоді.

29. Пренатальний розвиток рухової активності.
30. Пренатальний розвиток сенсорних можливостей.
31. Пренатальний розвиток елементів спілкування.
32. Особливості постнатального розвитку поведінки тварин.
33. Ранні форми навчання.
34. Сутність дресирування.
35. Що таке навичка?
36. Що таке звикання?
37. Сутність імітації як процесу навчання.
38. Ранні форми спілкування.
39. Дослідницька поведінка та орієнтація.
40. Розвиток психічної діяльності в ювенільному періоді.
41. Пізнавальне значення ігрової активності.
42. Порівняльно - психологічні аспекти ігор тварин і людей.
43. Репродуктивна поведінка тварин і статевий відбір.
44. Репродуктивні цикли тварин.
45. Піклування про потомство у тварин.
46. Угруповання тварин, їх ознаки.
47. Скупчення тварин.
48. Територіальна поведінка.
49. Домінування та ієрархія.
50. Феномен — переадресованої агресії.
51. Дослідницька поведінка.
52. Агресивна та альтруїстична поведінка.
53. Поведінка в конфліктних ситуаціях.
54. Популяція та їх структура.
55. Індивідуальна дистанція та індивідуальна ділянка.
56. Міграції тварин.
57. Поняття спонукання. Моделі мотиваційної поведінки тварин.
58. Міжпопуляційні взаємодії.
59. Фізіологічні основи мотивації.
60. Генотип і фенотип поведінки.
61. Феномени генетичної та індивідуальної пам'яті.
62. Пам'ять і навчання як функції головного мозку.
63. Роль генотипу у формування здатності до — розумової діяльності.
64. Структурно - функціональні основи пам'яті.
65. Види пам'яті.
66. Залежність мозку від властивостей зовнішнього середовища.
67. Форми індивідуально - пристосувальної діяльності.

68. Диференційовані умовні рефлекси.
69. Визначення поняття — мислення тварин.
70. Вивчення здібностей тварин до узагальнення та абстрагування.
71. Опис — інсайту в дослідах В. Келера.
72. Індивідуальні відмінності в когнітивних здібностях тварин.
73. Здатність тварин до символізації.
74. Регуляція довільної поведінки.
75. Організованість поведінки та індивідуальна дистанція.
76. Взаємодія індивідів у спільнотах.
77. Основні концепції періодизації психічного розвитку у філогенезі.
78. Психічний розвиток на стадії елементарної сенсорної психіки.
79. Психічний розвиток на стадії перцептивної психіки.
80. Проблема інтелекту тварин.
81. Елементи свідомості тварин.
82. Здатність тварин до самовпізнання.
83. «Соціальні знання» і життя у спільнотах.
84. Елементи еволюції нервової системи та їх зв'язок з еволюцією поведінки.
85. Шлях до людини: роль середовища і поведінки.
86. Опишіть перших людей.
87. Відмінності спільнот тварин і людської спільноти.
88. Чинники становлення сім'ї людини.
89. Становлення та розвиток мови людини.
90. Сучасні демографічні проблеми людства.

Політика академічної доброчесності

Прослуховуючи цей курс, Ви погодились виконувати положення принципів академічної доброчесності:

- складати всі проміжні та фінальні завдання самостійно без допомоги сторонніх осіб;
- надавати для оцінювання лише результати власної роботи;
- не вдаватися до кроків, що можуть нечесно покращити ваші результати чи погіршити/покращити результати інших курсантів (студентів, слухачів);
- не публікувати відповіді на питання, що використовуються в рамках курсу для оцінювання знань курсантів (студентів, слухачів).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Основна

1. Губко О.Т. Основи зоопсихології. Навчальний посібник / За ред. С.І. Болтівця. – К.: Світогляд, 2006, - 190с.

2. Туриніна О.Л. Порівняльна психологія: Навч. посіб. / О.Л.Туриніна, Л.З.Сердюк – К.: МАУП, 2005. – 228с.
3. Чайченко Г.М. Зоопсихологія та порівняльна психологія. - К.: Київський ун-т, 1992.- 147с.
4. Чайченко Г.М. Поведінка та психіка тварин. - К.: Київський ун-т, 2000.- 199 с.

Додаткова

1. Зорина З.И. Индивидуально-приспособительная деятельность животных./ Сравнительная психология и зоопсихология: Хрестоматия.- СПб: Питер, 2001.- С.338-354
2. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - М.: МГУ, 1972. – 575 с.
3. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии. – М.: МГУ, 1993. -287 с.
4. Хейс Ники Принципы сравнительной психологии / Пер. с англ. – М.: «Когито-Центр», 2006. – 304с.